

Magyarországi szál a szürrealista csoport történetében

Marcel Jean munkássága

Marcel Jean életútja, pályájának fontosabb állomásai

Marcel Jeant a szürrealizmus története festőként, íróként és objekték létrehozójaként tartja számon. Noha munkássága nyomán nem vált az irányzat élvonalbeli szerzőjévé, művei jelen vannak a szürrealizmus fontos nemzetközi gyűjteményeiben (MoMA, Pompidou Központ, Peggy Guggenheim-gyűjtemény stb.), és a szürrealizmuslexikonok is összefoglalják röviden pályáját.¹ Az öt képzőművészként méltató írásokban általában a decalcomania és a flottázs technikáinak kezdeményező használata vagy emlékezetes szürrealista tárgyai állnak a középpontban, de a szürrealista mozgalom története szempontjából úttörő jelentőségűnek tekintik könyveit, amelyek a szürrealisták legfontosabb előd figuráihoz (például Lautréamont-hoz) kapcsolódnak, vagy korai történeti összefoglalásai a szürrealista képzőművészetnek és a szürrealista önértelmező írásoknak. Az életmű és az életút magyar vonatkozásai miatt azonban megalapozottan jelenthető ki, hogy Marcel Jean az a francia szürrealista alkotó, aki a legdöntőbb és a legközvetlenebb módon befolyásolta a magyarországi szürrealizmus második hullámának arculatát, és több évtizeden keresztül volt a legfontosabb kontaktusos személy a párizsi szürrealista csoport és a magyarországi szürrealizmus-szimpatizánsok között. Az alábbiakban ezzel kapcsolatos érveimet sorakoztatom fel, helyenként korábbi, Marcel Jeannel kapcsolatos munkáimra is utalva,² azok eredményeit felhasználva.

A szerző életpályájának legrészletesebb összefoglalását maga Marcel Jean végezte el *Au galop dans le vent* (*Galopp a szélben*) című önéletrajzi könyvében,³ amelyet két évvel halála előtt, 1991-ben jelentetett meg. Ennek a 225 olda-

las könyvnek közel száz oldala magyar vonatkozásokról és magyarországi élményekről beszél – ennek alapján tehát mondhatjuk, hogy a szerző életének döntő mozzanatai kapcsolódnak Magyarországhoz és a magyar kultúrához. Ugyanezt támasztja alá, hogy három könyvének is társszerzője Mezei Árpád, akit budapesti tartózkodása során ismert meg, és aki kettejük társszerzői viszonyában többnyire az alapötletek és koncepciók kidolgozója volt, és maga is a szürrealizmus nemzetközi hálózataiban számon tartott teoretikussá vált a 40-es évekkel kezdődően.⁴

Az életút legfontosabb állomásait röviden összegezve mozgalmassá, több kontinensre kiterjedő hatókörű pályát követhetünk nyomon. Marcel Jean 1900-ban született La Charité-sur-Loire-ban, édesapja vidéki iskolák tanáraként, majd igazgatójaként dolgozott Franciaország különböző részein. Jean az I. világháború idején, Louviers-ben végzi el az iskolát, majd Jersey szigetén tanul tovább, a Victoria College-ban – itt sajátítja el már korán, magas színvonalon az angol nyelvet, ami a későbbiekben majd megkönnyíti kapcsolatteremtő tevékenységét, amerikai szerepléseit. 1918-tól rövid katonai szolgálat vár rá, majd 1919-től Párizsban az École Nationale des Arts Décoratifs hallgatója, közben pedig különféle munkákat vállal: kezdetben filmfeliratokat fordít mozik számára, majd egy hajózási társaság munkatársa, és többször is átszeli az óceánt Európa és Amerika között. 1924 és 1926 között New Yorkban él, és textilminták rajzolójaként dolgozik – itt tesz szert arra a tapasztalatra, amelyet aztán több európai országban kamatoztat. 1933-tól kapcsolódik be a szürrealista csoport tevékenységébe (erről az alábbiakban részletesebben is szó lesz), Párizsban több textilműhely munkatársaként, majd szabadúszóként is dolgozik, 1936-

¹ *Historical Dictionary of Surrealism*. Ed. ASPLEY, Keith, Lanham, The Scarecrow Press, 2010; *The International Encyclopedia of Surrealism I–III*. Gen. ed. RICHARDSON, Michael, London, Bloomsbury Visual Arts, 2019
² BALÁZS Imre József: *Francia álombeszéd Budapestről. Marcel Jean Mnésiques című könyve = Kortárs magyar kisebbségi irodalmak*. Szerk. BALÁZS Imre József, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, 2013, 152–164;

BALÁZS Imre József: *Szürrealista szagok és szótárak. Budapest-képek Marcel Jean műveiben = Hungarológiai Közlemények*, 2014, 3. sz., 35–49.

³ JEAN, Marcel: *Au galop dans le vent*. Paris, Jean-Pierre de Monza, 1991

⁴ BALÁZS Imre József: *Surrealist Hybrids. Contemporary Hybrids: Árpád Mezei and the Late Surrealist Theories of Hybridity = Acta Universitatis Sapientiae, Philologica*, 2017, 1. sz., 49–56.

tól kezdődően részt vesz az ágazat szakszervezeteinek megalapozásában, sztrájkok szervezésében. Utólag ennek tulajdonítja azt az 1938-as állásajánlatot, amely Magyarországra szólítja:⁵ a párizsi textilipari vállalatok tulajdonosi köre szívesen tudná őt, a szakszervezeti zavarkeltőt távol a párizsi szcénától. A Francia Magyar Pamutipar Rt. budapesti tervezőműhelyének lesz a vezetője 1938 őszétől, és noha kezdetben feleségével együtt egy-két évesre tervezik a magyarországi tartózkodást, végül a II. világháború kitörése következtében Budapesten ragadnak, és egészen 1945-ig ott élnek. Ebben az időszakban alapozódik meg barátsága és munkatársi kapcsolata a későbbi Európai Iskola művészcsoport több tagjával, köztük Lossonczy Tamással és Mezei Árpáddal.

A II. világháború után Marcel Jean visszatér Franciaországba, és újra bekapcsolódik a szürrealista csoport munkájába, amely André Breton 1946-os hazatérése után vesz új lendületet. Ebben az időszakban jelennek meg Mezei Árpáddal közösen írt értekezései, amelyek a (Ferenczi-típusú) pszichoanalízis és hermetikus olvasmányok nyomait viselik magukon – a II. világháború után mindkét tájékozódási irány fontosnak számít a baloldali típusú politizálástól egyre inkább távolodó Breton-féle szürrealista csoport számára.

Marcel Jean végül 1951-ben lép ki a szürrealista csoportból, az úgynevezett Carrouges-ügy (vagy Pastoureau-ügy) nyomán,⁶ ekkorra kezdi úgy érezni, hogy Breton túl sok kompromisszumot kötött olyan tájékozódási irányokkal, amelyekről a 30-as években, Jean csatlakozása idején még élesen elhatárolódott volna. Ettől kezdve Jean kívülről-távrolról követi tovább a szürrealista csoport tevékenységét, és dolgozik a Mezei Árpáddal közösen elkezdett szürrealista festéztörténetén – ez végül 1959-ben jelenik meg,⁷ miután az előző időszakban Jean New Yorkban dokumentálódik, Marcel Duchamp segítségével. A könyv a 60-as években angol nyelven is hozzáférhetővé válik.

Az 1960-as és 70-es években Jean többször utazgat az Egyesült Államokban, előadásokat tart a szürrealizmusról, reprezentatív antológiát szerkeszt és készít elő a szürrealizmus legfontosabb teoretikus szövegeiből. Élete utolsó két évtizedében számos nemzetközi kiállítás résztvevője európai országokban és az amerikai kontinensen – befutott, sikeres alkotóként hal meg 1993-ban, Louveciennes-ben.

Kapcsolat a szürrealista mozgalommal, magyarországi évek

Marcel Jean a 20-as évek elejétől kezdődően figyelemmel követi a párizsi avantgárd folyóiratokat, a *L'Esprit Nouveau*-tól a *La Révolution Surréaliste*-ig. Kamaszként Apollinaire-t olvas, majd hajótársasági alkalmazottként Vicente Huidobro chilei költővel is megismerkedik egy hajóút során, aki számos szürrealista költővel áll kapcsolatban. Végül 1932-1933-ban kerül be azokba a körökbe, amelyekben a korszak szürrealista alkotói tevékenykednek, és 1933-tól a szürrealista csoport tagja, Breton meghívására a Place Blanche-on tartott szürrealista összejövetelek rendszeres résztvevője, a *Le Surréalisme au Service de la Révolution* című folyóirat vagy a *Violette Nozières* című antológia szerzője. 1933-ban Jacques Prévert Groupe Octobre nevű színtársulatának előadásában is szerepel, és a színházi világgal később, 1937-ben is kapcsolatba kerül, Sylvain Itkine társulatával Jarry-darabokban játszik.

Közben részt vesz a szürrealisták legfontosabb kiállításain: 1936-ban jelen van a londoni nemzetközi szürrealista kiállításon, illetve a szintén 1936-os, Charles Rotton galériában szervezett szürrealista objektkiállításra készíti el egyik legismertebbé vált szürrealista tárgyát, a *Gardénia szellemét* (*Le Spectre du Gardénia*).

Az 1937-es, párizsi nemzetközi szürrealista kiállításra is szürrealista tárgyat készít, *Horoszkóp* címmel – ez az a kiállítás, amelyen az egyik fő motívumot a manökenfigurák jelenléte adja. Jean textiltervezői munkakörében ezek a figurák állandó kellékek, otthonosan mozog a kiállítás világában, koncepciójában.

1938-ban Magyarországra költözése ugyan valamelyest kimozdítja őt a szürrealista kör belső magjából, de tartja a kapcsolatot a csoporttagokkal, és 1939 júliusában még Breton, Matta, Yves Tanguy társaságában vakációznak Franciaországban feleségével, Lilyvel. Miután egy újabb évre tervezve visszatérnek Magyarországra, a helyzet hirtelen megváltozik: a német csapatok által elfoglalt Franciaországba nem lenne alkalmas visszatérni, és a Jean házaspár reményei, hogy sok más szürrealista művészhez hasonlóan Amerikába távozzanak, nem valósulhatnak meg, noha Yves Tanguy kísérletet tesz rá, hogy segítsen nekik ebben. Végül olyan anyagi és adminisztratív bonyodalmakkal járna ez a folyamat, hogy le kell mondaniuk róla.

Ilyen körülmények között Jean hosszabb távra rendezkedik be Magyarországon. A képzőművészeti törekvések, amelyekkel szembesül a magyar közegben, némileg ide-

⁵ JEAN: i. m. (1991), 72–73.

⁶ JEAN: i. m. (1991), 177–179.; GERSHMAN, Herbert S.: *L’Affaire Pastoureau* = *Yale French Studies*, 1964, No. 31., 154–158.

⁷ JEAN, Marcel avec la collaboration de MEZEI Arpad: *Histoire de la peinture surréaliste*. Paris, Seuil, 1959

gennek, zártnak tűnnek számára megérkezésekor: „nem éreztem, hogy a nyugati művészeti mozgalmak jelentősebb hatást gyakoroltak volna az ottaniakra, és nem tapasztaltam vérbeli avantgárd csoportok jelenlétét. [...] A leginkább »haladó« festők is megmaradtak a német expresszionizmus vagy a holland absztrakció technikáinál. A szürrealizmus? Igen halvány érdeklődés övezte csupán, alig figyeltek rá – míg Csehországban, Szerbiában, Romániában iskolákat teremtett.”⁸ Úgy tűnik, kapcsolatrendszerében bizonyos fajta áttörést *Mnésiques* (*Emlékdarabok/Memorikumok*) című kötetének kiadása hoz – ezt 1942-ben a Hungária nyomda nyomtatja ki.⁹ Ez a kötet eljut az ekkoriban az absztrakt művészet hívének számító Lossonczy Tamáshoz, majd Mezei Árpádhoz¹⁰ – és ettől kezdve Jean igazi szellemi társakra talál a majdani Európai Iskola alkotói körében.

A 30-as évek végén Jeannak nyilván nem lehetett tudomása a 20-as évekbeli magyarországi avantgárd kísérletekről – Mezei Árpád *IS* vagy *Index* című folyóiratairól vagy a Dokumentum-kör szürrealista kísérleteiről, hiszen ezek nyomai a 30-as évek végi Magyarországon elenyésztek. Az előzmények ismeretében, Mezei felől nézve viszont világos, hogy mennyire fontosak lehettek azok a Jean által Magyarországra hozott, első kézből származó információk, amelyek a pszichoanalízis, a konvulzív szerelem, a fekete humor vagy az alkímia felé tájékozódó Breton köréből érkeztek. Találkozásuk pillanatában Jean úgy látta Mezeit, mint aki a pszichoanalízis, a Rohrschach-tesztek, a grafológia és a korabeli művészetelméletek kiváló ismerője.¹¹ Kettejük érdeklődése, széles körű tájékozottsága olyan módon egészítette ki egymást, hogy közösen megírandó művekben kezdtek gondolkodni.

Első tervüket azonban, ami egy magyar közönség számára írt szürrealizmustörténet lett volna, gyorsan feladják – Magyarországon nem állt rendelkezésükre elegendő forrás egy ilyen könyv megírásához: „Megegyeztünk abban, hogy írunk egy vázlatos szürrealizmustörténetet, amelyet magyarul jelentetnénk meg. Csakhogy hiányzott a dokumentációs lehetőség. Egy könyvesboltban kezembe akadt Breton *Nadjájának* egy példánya, amelyet Marcel Sauvage-nak dedikált – hogyan kerülhetett ide ez a példány? (Bretonnak sem volt rá magyarázata, amikor később Párizsban rákérdeztem erre.) Egy bibliofil megnyitotta előttem könyvtárát – hatalmas szoba volt, padlótól mennyezetig nyúló könyvespolcokkal végig a falak mentén. A szürrealizmus vonatkozásában egyetlen kiadványt találtam meg ott is, a *Violette Nozières* brosrát

1935-ből, amelynek én magam is társszerzője voltam. Illyés Gyula, az író és költő, aki igencsak nyitottnak számított, és tekintélynek a haladóbb körökben, személyesen ismerte a párizsi szürrealista csoport több tagját. [...] Kölcsön adta nekem a *Surréalisme au service de la révolution* néhány példányát. De sehol nem akadtam a *La Révolution surréaliste* vagy a *Minotaure* számainra. A szürrealizmus-történet megírásának tervét ejtenünk kellett.”¹²

Egy másik terv kivitelezésekor viszont már nem ütköznek hasonló akadályokba: Lautréamont szürrealista körökben kultuszkönyvnek számító művéről, a *Les Chants de Maldoror*ról írnak részletes, énekről énekre haladó interpretációt. A *Maldoror*-értelmezésnél használt bibliográfia általánosabb jellegű a korábban tervezett szürrealizmustörténetéhez képest, és a munka inkább pszichológiai és filozófiai szakirodalmi tételek meglátásait követi. A Lautréamont-ról írt könyv végül 1947-ben jelent meg,¹³ és komoly figyelmet keltett a *Maldoror*-értelmezések kontextusában.

Visszatérve az időben a Mezeivel való megismerkedést elindító kiadványhoz, megállapítható, hogy a már említett 1942-es, Budapesten kiadott, *Mnésiques* című kötet vérbeli szürrealista könyv: esszé és próza határán egyensúlyoz, de versbetétet és saját rajzokat is tartalmaz. Motívumaiban (álom, szerelem, kastélyok stb.) ugyancsak kapcsolódik ahhoz a témakatalógushoz, amelyik André Breton prózáit és esszéit meghatározza ebben az időszakban – különösen a *L'amour fou* (*Őrült szerelem*) című kötet (1937) vonzáskörében helyezhetjük el a *Mnésiques*-et. Ihletforrását az óbudai Schmidt kastély környékén tett séták jelentették, ahol ma a Kiscelli Múzeum található.

A kötet Ovidius *Átváltozások* című munkájának áttételével egyértelmű utalásokat tesz az álmok világára: a könyv írásainak címei az álmokat alakító testvérek, Phantaszosz, Morpheusz, Phobetor neveivel azonosak, és nyilvánvalóan álomlogika szerinti működnek. A helyszínek gyors változása, a szereplők identitásának elmosódottsága, a fantasztikum jelenléte, illetve néhány jellegzetes álomtoposz egyértelműen az álomnarratívák sorába illeszti a szövegeket. Az elbeszélő a „csodák”, a „káprázatok” városáról ír: lenyűgözötten áll előtte, és „magával akarja vinni” legalább egy darabját az ébrenlétbe. André Breton munkái, Louis Aragon korai művei már egy-két évtizeddel korábban egy olyan városi mitológia alapjait próbálták lerakni, amely nagymértékben a köznapiban felismert „csoda” (merveilleux) koncepciójára épült – ezt vetíti rá 1942-ben Jean a budapesti helyszínekre.

⁸ JEAN: *i. m.* (1991), 80–81. Jean írásaiból, leveleiből itt és a továbbiakban saját fordításomban idézek - B. I. J.

⁹ JEAN, Marcel: *Mnésiques. Essai avec trois dessins de l'auteur.* Budapest, Hungária, 1942

¹⁰ JEAN: *i. m.* (1991), 83.

¹¹ Uo.

¹² Uo., 83–84.

¹³ JEAN, Marcel – MEZEI Árpád: *Maldoror.* Paris, Pavois, 1947

A kastélymotívum a könyvben ugyancsak erőteljesen Breton szellemében körvonalazódik, és a gótikus regény szürrealisták által kiemelten kezelt hagyományára épül. A kastély azonban Jeannál egyben olyan helyszínné is válik, ahonnan megmutatkozik valamiféle reveláció: „látom, ahogy a dombok az égre rajzolják a valaha fűbe fektetett összes arc emlékét.”¹⁴ Ez a látvány Marcel Jean egyik legismertebb képében vetül ki, amelyet a szerző a könyvbe is beilleszt: a horizont vonala, a hegyek kirajzolódó körvonalai egy arc körvonalait visszhangozzák tükképszerűen.

A könyv egyik első olvasója, Mezei Árpád egy utólagos többlettudás birtokában a Schmidt-kastély helyszínéhez az „objektív véletlen” és a „szürrealista előérzet” motívumait is hozzákapcsolja majd: „Az élet egységes egész, ha időben is folyik le, és így valamiképpen a jövőben fekvő része is érzékelhető. A szürrealizmusnak ez az oldala rokon az antik jóslással és a primitív népek mágikus gyakorlatával. Szép példája ennek Marcel Jean könyve [...]. Egyik darabja, a *Morphée*, egy álom, amelyet az író a Kiscelli úti Schmidt-kastély meglátogatása után álmódott. A kastély és környéke az álomban mint fantasztikus méretű romsivatag jelenik meg. [itt Mezei egy jellemző leírást idéz Jean könyvéből – B. I. J.] Körülbelül ezt a képet lehetett látni az író budai lakásának ablakából néhány évvel később, az ostrom után.”¹⁵

A könyv *Phobator* című része két újabb Marcel Jean rajzot közöl és tesz értelmezés tárgyává a szövegben, és ismét a szürrealizmusban központinak számító motívumhoz kapcsolódik: az imádkozó sáskáéhoz. Marcel Jean képein egy félig rovar, félig női test hibrid jelenik meg – a hibriditás a *Minotaure*-korszaktól kezdve a szürrealisták egyik kulcsfogalma, az imádkozó sáska pedig Dalínál, Roger Caillois-nál és másoknál gyakran válik a szexualitással összefüggő értelmezések tárgyává. André Breton számos könyvéhez hasonlóan magának a megírásnak a jelene is bevonódik a szürrealista objektív véletlenek körébe: miközben Jean épp a *Phobator* kéziratán dolgozik, egy fekete bogár száll le az egyik kéziratlapra, és hosszan ott időzik annak ellenére, hogy e nyári estén, épp a bogarak fény iránti vonzódását ismerve, a szerző becsukta az ablakát, mielőtt nekikezdett volna a munkának.

A kötet két záródarabja, a *Hajnal a palotában* (*L'aurore dans le palais*) és az *Üzenet* (*Le message*) a női jelenlét és a szerelem fontosságát hangsúlyozza, ugyancsak Breton szellemében, amit viszont fontos észrevennünk, az az, hogy mennyire szervesen, természetesen épülnek be ebbe

a konstrukcióba a magyarországi tapasztalatok, látványok. A szürrealista tekintet és érzékenység ezeken a helyszíneken is megtalálja a különlegeset, csodásat, kizökkentőt. A *Mnésiques* ebben az értelemben tehát egy szürrealista Budapest könyve.

Az *Au galop dans le vent* emlékirat néhány Erdélyben vagy Romániában tett utazásról is beszámol, Jean érzékenyen rögzíti különféle kulturális terekkel történő találkozásait, a könyv legmeghatározóbb élményköre azonban alighanem a budapesti bombázások és az ostrom időszaka: Jean egy felfordult világ jellemzését kísérel meg, olyan hangnemmel és képi megjelenítésekkel kísérletezve, amelyek egyrészt eleget tesznek a dokumentumszerűség kívánalmainak, másrészt szürrealista képiséget, színházi és zoológiai analógiákat mozgósítanak. Ezek szövegalkító szerepét másutt részletesebben elemeztem.¹⁶

Marcel Jean természetesen budapesti tartózkodása alatt is dolgozik textiltervezőként. Ilyen irányú tevékenységét Horváth Hilda összegezte egy 1992-es tanulmányában, magyarországi közgyűjteményben őrzött textilterveiből is közölve egy reprezentatív válogatást. Horváth konklúziója ezekkel a munkákkal kapcsolatban a következő: „Marcel Jean festői kvalitásai mintarajzain is megnyilvánulnak, noha elsősorban megélhetési gondjai miatt rajzolta őket. Művészi erényei a fantáziadús motívumkincs és a változatos komponálás. Ugyanúgy mestere a finom színárnyalatoknak, mint a szinkontrasztnak, a fekete-fehér, illetve fény-árnyék ellentéteknek. Szürrealista alkotói fantáziája változatos, formagazdag kompozíciókat, képzelet-szülte díszítményeket alkotott, amelyek különleges – alkalmi, reprezentatív – anyagok mintájául szolgáltak.”¹⁷ A művészettörténész megállapítása szerint különösen a tárgyakból komponált, összekapcsolt díszítőelemek vagy bizonyos fantázia szülte növényi motívumok hordoznak avantgárd jellegzetességeket, de ha az 50-es, 60-as évek szürrealista képpalkotásának majdani fejleményeire gondolunk, akkor akár a Horváth által realitának vagy pointillistának nevezett kompozíciókba is beleláthatjuk az automatizmus Hantai Simon- vagy Reigl Judit-féle fejleményeit.

Marcel Jean a művészeti tevékenységen és a szellemi partnerek keresésén túlmenően nyelvi értelemben is kísérletezett a magyar közegbe való beilleszkedéssel: Lilyvel együtt magánórákat vettek, és próbáltak magyarul tanulni. Miután a háború után Jean visszatér Franciaországba, és Mezei Árpádnak ír leveleket, olykor magyar szavakat és mondatokat csempész szövegébe, többnyire

¹⁴ JEAN: *i. m.* (1942), 21.

¹⁵ MEZEI ÁRPÁD: *A francia szürrealista költészet*, 224–225 = Uő: *Mikrokozmoszok és értelmezések. Esszék és tanulmányok*. Pécs, Jelenkor, 1993, 217–226.

¹⁶ BALÁZS: *i. m.* (2014), 41–44.

¹⁷ HORVÁTH HILDA: *Marcel Jean textiltervei a Francia-Magyar Pamut-ípar Rt számára*, 149 = *Ars Decorativa* 12. Szerk. RÓZSA Gyula, Bp., Iparművészeti Múzeum, 1992, 141–150.

humoros szövegösszefüggésben: „Nous espérons que tu es arrivé sain et sauf dans ton pays natal. [...] A Zádor írása nekünk teljesen olvashatatlan – Úgy látszik a magyarok az írásukban akarják visszatérni az ideogrammatic (kínai) íráshoz. [...] Mabile »sekre esett« quand je lui ai lu ta conférence, mise au point.”¹⁸ Az is ismeretes, hogy az Európai Iskola háború után szervezett előadásorozatában, Budapestre visszatérve Jean magyar nyelven tartott előadást a francia szürrealizmusról.¹⁹ Mezei és Lossonczy mellett pesti tartózkodása alatt olyan jelentős írókkal, költőkkel is megismerkedett, mint Illyés Gyula,²⁰ Radnóti Miklós és Vas István, a festők közül pedig Rozsda Endre vagy Barta Lajos. E kapcsolatokra vezethető vissza, hogy a háború után Jean kísérletezett néhány magyar művész franciaországi népszerűsítésével (viszonylag kevés sikerrel), illetőleg a fordított irányban is közvetített, francia szürrealista szövegek magyarra fordítását javasolva az Európai Iskola körének.

Jean budapesti évei alatt készíti el néhány híresebb szürrealista objektjét: a fiókos fát („arbre à tiroirs”), illetve a szürrealista szekrényt („armoire surréaliste”), amelyeket André Breton később Jean legkiválóbb munkáinak nevezett.²¹ A háborús évek, tapasztalatok intenzív jellege mellett tehát a művészi kiteljesedést tekintve, valamint állandó társszerzőjének, Mezei Árpádnak a megtalálása miatt is meghatározók számára a budapesti évek.

A II. világháború után, Párizsba való hazatéréssel Jean közvetítő szerepéhez köthető, hogy az Európai Iskola fiatal festő tagjai, Bán Béla és Bálint Endre kiállíthattak az 1947-es nemzetközi szürrealista kiállításon, a Maeght galériában.²² Emlékezéseiből tudhatjuk az is, hogy Vajda Lajos és Csontváry Kosztká Tivadar műveit többször is André Breton figyelmébe ajánlotta. Breton megragadta ugyan Csontváry művészetét, de a képreprodukciók minősége miatt végül nem maradt ennek írásbeli nyoma. A gyöngé minőségű reprodukciók késleltették Jean és Mezei Árpád közös, francia nyelvű Csontváry-cikkének megjelenését is – a *Cahiers d'Art* ezt végül 1949-ben közölte.²³

A közvetítés másik irányát is dokumentálhatjuk: amikor Jean a 40-es évek végén néhány hétre visszatért Budapestre, függőben maradt ügyeit elintézni, akkor előadást tartott az Európai Iskola sorozatában a francia szürrealizmusról, egyben az Iskola tiszteletbeli tagságát

is vállalva. Mezeivel ekkoriban állandó levelezésben álltak, társszerzős könyveik megjelentetését előkészítendő. A levelek a közös munka mellett a hálózatépítés dokumentumai is: a közép-európai, franciaországi, belga együttműködések lehetősége újra és újra témává válik a levélváltás során.

Társszerzős művek Mezei Árpáddal

Marcel Jean szürrealizmusához kötődő életművében képei és tárgyai mellett fontos szerepet tölt be a már emlegetett *Mnésiques*. Szürrealista teoretikusi és „krónikási” szerepét viszont Mezei Árpáddal közösen írt könyvei alapozták meg. Ezek sorában első a *Maldoror*.

Mezei és Jean számára a *Maldoror énekeinek* hatodik könyve kiemelkedő jelentőségű – megjelenés előtt álló kötetüknek ezt a fejezetét Breton is közli az 1947-es nemzetközi szürrealista kiállítás kiadványában.²⁴ A társszerzők értelmezése szerint ettől a résztől kezdve válik dominánssá a titokzatos műben az alkotói-teremtői szerep. Tézisük, egyfajta pszichológiai megközelítés nyomán, hogy Lautréamont az első öt ének „személyes labirintusából” kilépve, egy magasabb szintű tudatossági szintre érkezik a hatodik részben.

A pszichoanalízis metaforái, amelyeket az ember leírásakor alkalmaz, nagymértékben támaszkodnak egy ontogenetikai logikára. Egyik írásában, Freud véleményét kommentálva, ezt állítja Mezei: „a személyiség ontogenetikusan fejlődik: a veleszületett tulajdonságokat az életciklus során felmerült tapasztalatok módosítják. [...] Az egymást követő szakaszok, amelyek során a hármas rétegzettségű személyiség fejlődik, egy folyamat állomásaira utalnak, amelyek során a psziché áthatja az egyes testrészeket és azok funkcióit.”²⁵ Az orális, anális, ödipális, narcisztikus és motorikus szakaszok a test különböző részeire és funkcióira helyezett hangsúly alapján válnak leírhatóvá. Valójában Jean és Mezei Lautréamont szövegét egyfajta önkitaljesítő műként mutatják be, a prenatális élet, az infantilis élet és a genitális élet különböző szakaszainak áttételei szerint látva megközelíthetőnek az egyes énekeket (természetesen nem annyira lineáris, inkább valamiféle spirális mozgás szerint működő struktúrárt feltételezve), míg a hatodik ének szerintük elhagyja ezt a szerkezetet, és magára az alkotásra, teremtésre vonatkozó reflexióvá

¹⁸ JEAN, Marcel *levele* MEZEI Árpádnak, 1948. május 30., OSZK Kt, MEZEI Árpád-hagyaték, fond 618.

¹⁹ JEAN: *i. m.* (1991), 169.

²⁰ Uo., 84., 91., 92.

²¹ Uo., 82.

²² Erről bővebben BALÁZS Imre József: *Bálint, Bán, Mezei: az 1947-es nemzetközi szürrealista kiállítás néhány magyar vonatkozásáról = Műhely*, 2014, 3. sz., 12–21.

²³ JEAN, Marcel – MEZEI Árpád: *Csontváry = Cahiers d'Art*, 1949, Juin, 89–98.

²⁴ *Le Surréalisme en 1947*. Ed. BRETON, André, DUCHAMP, Marcel, Paris, Maeght Éditeur, 1947

²⁵ MEZEI Árpád: *Art criticism: a comprehensive view*, 11–12. = MEZEI Árpád – PHILLIPS, T. A.: *The Compleat Art Critic*. Toronto, Arteditorial Company, 1983, 1–31.

válik, illetve hordozza az emberi természet lényegileg dinamikus, átalakulásokra épülő jellegét, amely a labirintus motívummal is kapcsolatba hozható.²⁶

A *Maldoror* után Jean és Mezei még két további könyvet írt közösen, de egyre nehezebb körülmények között. A *Maldoror* lényegében már azalatt elkészült, amíg Marcel Jean Budapesten élt – a következő könyvek kéziratát viszont már levelezés során kellett elkészíteniük. A második kötet, a *Genèse de la pensée moderne* (*A modern gondolkodás születése*)²⁷ Isidore Ducasse/Lautréamont életművének másik rétegéből indul ki: a szürrealisták számára talányt jelentő, de fontos *Poésies* kerül itt előtérbe a *Maldoror* lázadóival szemben. Ebben a Ducasse-műben jelenik meg a plágiumhoz vagy a „mindenki” által művelendő költészethez kapcsolódó gondolatmenet, amely a szürrealisták számára kifejezetten fontossá válik a 30-as évektől. Az új Jean–Mezei-könyv ugyanakkor nem csupán a *Maldoror* könyv folytatása, hiszen nem csupán Ducasse-szal foglalkozik, hanem egyfajta szürrealizmus-előzménytörténet is: Sade márki, Rimbaud, Mallarmé, Jarry, Apollinaire és Raymond Roussel a kötet további szereplői, akiken keresztül a „modern” gondolat geneziséét dokumentálja a szerzőpáros.

Már ennek az 1950-es kötetnek a belső borítóján olvasható Jean és Mezei további munkáinak beharangozása: külön izgalmas, hogy az *Histoire de la peinture surréaliste* (*A szürrealista festészet története*) című, előkészületben lévő könyvet Maurice Nadeau híres szürrealizmustörténetének folytatásaként reklámozza a kiadó. Mint korábban már utaltam rá, a könyv végül csak 1959-ben jelent meg, azt követően, hogy Marcel Jean tanulmányutat tett az Amerikai Egyesült Államokba a végső adatgyűjtés érdekében. Mezei Árpád visszaemlékezésében a következő módon magyarázza a könyv keletkezéstörténetét, illetve annak Nadeau szürrealizmustörténetéhez való viszonyát: „Emlékezetem szerint a kávéházban ültünk Nadeau-val, aki előadta: Flamand, a Seuil akkori tulajdonosa nagyon szeretné, ha a számtalan kiadásban fogyó munkája, a *Szürrealista irodalom története* kiegészítéseképpen megírná a szürrealista festészet történetét. De ő soha képzőművészetekkel nem foglalkozott, és így erre nem vállalkozhat. Miután mindezt részletesen előadta, ötletzerűen megjegyeztem: ezt a könyvet mi Marcellel megírhatnánk. Nadeau felugrott székéről – magas és széles vállú ember – és felkiáltott: Ezt megtennék nekem? Nadeau azonnal átment a Seuilhöz, és mi megvártuk. [...] Kialakult munkamódszerünknek megfelelően ez a könyv is az én szö-

vegem alapján készült. Elméleti része az, amit a *Szürrealizmus* tanulmány (előadás a Mérnöki Továbbképző Főiskolán) tartalmaz. Ezenfelül adtam az egyes mesterek megközelítő jellemzését. [...] Azonban a konkrét adatok összegyűjtése mennyiségileg nagy munkát jelentett. Innen kiindulva Marcel bizonyos idő múlva arra a meggyőződésre jutott, hogy nekem a társszerzőség nem jár.”²⁸

Miután a kötet terve a fenti módon, Mezei párizsi látogatása során megszületett, a közös munka egyre bonyolultabbá vált, így válik érthetővé, hogy az 1959-es kötet, majd annak fordításai Marcel Jean nevét közlik csak a címlapon (a belső címdalton/kolofonban azonban közreműködőként megjelenik Mezei neve is). A szocialista Magyarországról a hidegháborús időszakban egyre nehezebb és veszélyesebb volt a „gyanús” Franciaországba levelet küldeni, így a társszerzői munka a *Genèse*-t követően fokozatosan ellehetetlenült. A festésztörténeti kötet úttörő jellegét részben az biztosítja, hogy a szürrealista mozgalom belső nézőpontját követi végig, hiszen Marcel Jeannak tagként olyan információk álltak rendelkezésére a szürrealista csoport párizsi működéséről, amelyeket későbbi kutatók különböző áttételes forrásokból gyűjthettek csak be. A könyv végigköveti azt a narratívát, amellyel maga Breton is azonosult szürrealizmusról szóló műveiben: az automatizmustól a szürrealista tárgyak és mítoszok felé halad a történet íve, az egyes festők munkáinak leírása során pedig portrészzerű megközelítéseket alkalmaz. Ezek szövegében felismerhetők Mezei pszichoanalízisből, ezoterikus tanokból és interdiszciplináris átjárásokból építkező értelmezési módszerei, amelyekkel utóbb magyar nyelven közzétett szürrealizmus-interpretációiban is találkozhatunk.

1971-ben egy különleges kiadvány címlapján újra együtt szerepel Marcel Jean és Mezei Árpád neve: Isidore Ducasse összegyűjtött műveinek Eric Losfeld-féle kiadása²⁹ lényegében a Ducasse/Lautréamont-szövegek közé építi be Jean és Mezei kommentárjait. Ducasse szövegei fekete betűvel, Jean és Mezei kommentárjai barnával szerepelnek a könyvben, jól elkülöníthetők tehát a kommentált szövegrészekről. Ebben az 1971-es változatban, mint Jean megjegyzi az előszóban, pontosított, helyenként újraírt verzióban szerepelnek a korábbi kötetek, a *Maldoror* és a *Genèse* értelmezései. Jean, mondhatni, az 1970-es évek horizontjához igazította az interpretációkat. Ebben a kiadásban egy új, Ducasse iránt érdeklődő írónemzedékhez is eljut Jean és Mezei értelmezése –

²⁶ JEAN–MEZEI: *i. m.* (1947), 88.

²⁷ JEAN, Marcel – MEZEI Árpád: *Genèse de la pensée moderne*. Paris, Corrèa, 1950

²⁸ MEZEI Árpád: *Marcel Jean: Au galop dans le vent = Uő: Mikrokozmoszok... i. m.* (1993), 300–304.

²⁹ DUCASSE, Isidore comte de Lautréamont: *Oeuvres complètes*. Commentées par JEAN, Marcel, MEZEI Árpád, Paris, Eric Losfeld, 1971

a visszhangok közül Jean leginkább J. M. G. Le Clézio méltatására büszke.³⁰

Marcel Jean kései munkássága

Jean életútjában a magyarországi kaland mély nyomot hagyott: erről emlékirata mellett Pán Imrével való kései együttműködése is tanúskodik. Miután Pán Imre – Mezei Árpád testvére és az Európai Iskola társalapítója – 1956 után Párizsba érkezett, kereste a kapcsolatot azokkal a művészekkel, akiket még Magyarországról ismert: így Marcel Jeannel, Corneille-jel vagy Jacques Doucet-vel is. Marcel Jean több Pán Imre-publikációban is szerepelt a 70-es évek elejéig³¹ (Pán 1972-ben halt meg), ezek az együttműködések egyfajta kései, részben nosztalgikus hommage-ként is felfoghatók. Ez már a szürrealizmus sikeressé válásának, részleges patrimonializációjának időszakára.

A 60-as évek végén Marcel Jean nagy várakozással tekintett az 1968 körüli ifjúsági és művészeti mozgások dinamikájára. Egy korabeli nyilatkozata szerint a szürrealizmus aktualitását épp ezekben a mozgásokban lehetett tetten érni.³²

Kései emlékiratában ennek az időszaknak nem szentel túl nagy figyelmet, inkább nagyszabású könyvtervének, illetve kiállításainak, egykori szürrealista művészekkel (például Hans Arppal) való kapcsolatának szán nagyobb terjedelmet. Az *Autobiography of Surrealism*, egy reprezentatív, angol nyelvű szürrealizmusantológia ötlete már 1968-ban megszületett – a könyv angol nyelvű verziója, amely 1972-re már készen állt, végül csak 1980-ban jelent meg,³³ számos szerkesztési és fordítási problémát és félreértést követően. Addigra már olvasható volt az 1978-as, francia nyelvű változat is.³⁴ A Mezeivel közösen írt festéztörténeti könyv mellett ez az a munka, amelyik Jean szürrealizmustörténeti státusát döntő módon megalapozta.

A Jean-emlékirat kései vonatkozásai leginkább amerikai történésekhez, kiállításokhoz, utazásokhoz kapcsolódnak. Egészében véve átfogó, izgalmas képet nyújt a könyv a szürrealista mozgalom történetéről. A szemtanú státus egyfajta alulnézetes perspektívát kölcsönöz a narratívának, amely emlékezetes alternatíváját nyújtja az azóta létrejött, kutatók által írt szürrealizmustörténeteknek. Jean perspektívája abban különleges, hogy ötvözni képes a 30-as és 40-es évek egymástól valamelyest eltérő szürrealista öninterpretációit. Míg a 30-as évek szürrealizmusában jelentős szerepet játszott a baloldali politika (és sztrájbizottsági vezetőként Jean aktív szereplője volt az ilyesfajta politikának), a 40-es évekre egy kiábrándultabb, áttételesebb erkölcsi-politikai szemlélet vált dominánssá a szürrealizmusban: Jean ezzel a fordulattal is érezhetően azonosulni tudott egy adott pontig – amikor 1951-ben úgy érezte, távoznia kell a mozgalomból.

Visszatekintve megállapíthatjuk, hogy Breton maga is változtatott szempontjain 1951-et követően, olyan művészek pedig, akik korábban ellenfelei voltak, közel kerültek a szürrealista csoporthoz. Jean viszont anélkül maradt hű saját szürrealista elképzeléseinek, hogy azok visszaigazolását kívülről várta volna: kései munkáit folytonosnak érzékelhetjük a 30-as évektől követett irányultsággal. Mezeivel közösen írt könyvei közül a *Genèse* új kiadásban is megjelent a reprezentatív párizsi szürrealizmuskutató egyesület sorozatában, Henri Béhar előszavával.³⁵ Ez a tény önmagában is jelzi, hogy a II. világháború utáni szürrealizmus értelmezői perspektívái ma is kihívást jelentenek a kutatók számára.

Magyar kontextusban szemlélve Marcel Jean munkásságán, bennfentes voltán, krónikás szerepén túlmenően mindenképp fontos méltatnunk közvetítői szerepét. Az Európai Iskola körében fontos szellemi társakra talált, és kapcsolatuk története mára a kultúráközi és transzkulturális együttműködések egyik kiemelkedő példajaként ismerhető fel a szürrealizmus történetén belül.

³⁰ LE CLÉZIO, J. M. G.: *Le langage des maîtres = Les Cahiers du Chemin*, 1971, 15 Octobre, 83–99.

³¹ Imre PAN: *Portrait d'un poète-éditeur d'art: exposition du 22 mars au 9 juin 1996*, Alès, Musée-Bibliothèque Pierre André Benoit, 1996, 37–59.

³² BUDIK, Arnost: *Enquête sur le surréalisme d'aujourd'hui = Gradiva*, 1971, 1., 34.

³³ *The Autobiography of Surrealism*. Ed. JEAN, Marcel, New York, Viking, 1980

³⁴ *Autobiographie du surréalisme*. Ed. JEAN, Marcel, Paris, Seuil, 1978

³⁵ JEAN, Marcel – MEZEI Arpad: *Genèse de la pensée moderne*. Lausanne, L'Âge d'Homme, 2001